

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta sociálních věd

Institut mezinárodních studií

Pavel Horáček

Gajdarovy reformy

Bakalářská práce

Praha 2011

Autor práce: **Pavel Horáček**

Vedoucí práce: **Mgr. Karel Svoboda PhD.**

Oponent práce: **PhDr. Bohuslav Litera, CSc.**

Datum obhajoby:

Hodnocení:

Bibliografický záznam

HORÁČEK, Pavel. *Gajdarovy reformy*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií, 2011. 40 s. Vedoucí bakalářské práce Mgr. Karel Svoboda PhD.

Annotation

In my bachelor thesis on the Gaidar's reforms, I have examined economic and political evolution of the reform program. I put emphasis on the political issues of Russian reform process in the year 1992. At the end of year 1991, Yegor Gaidar was given a task to transform Russian economy from plan to market. This transformation was extremely difficult because of the wrong economy policy of the old regime, as well as ongoing conflict between legislative and executive branch. Besides, there was an effort of establishing the new democratic system and demolishing the structures of the Soviet Russia. Beginning of the 1990's is therefore considered to be a milestone in the history of modern Russia.

Anotace

Ve své bakalářské práci na téma Gajdarovy reformy jsem se zabýval ekonomickým a především politickým vývojem reformem. Důraz se klade především na politický kontext ruského reformního procesu v roce 1992. Jegoru Gajdarovi byl na konci roku 1991 svěřen úkol transformace plánované ekonomiky na tržní. Tato přeměna byla obtížná především z důvodu nezodpovědné ekonomické politiky předchozího režimu, ale i probíhajícího konfliktu mezi legislativou a exekutivou. Mimoto se na pozadí odehrávala snaha o etablování nového režimu a zbourání struktur Sovětského Ruska. Začátek 90. let 20. století je proto považován za klíčový okamžik novodobých ruských dějin.

Klíčová slova

Gajdar, Rusko, transformace, reformy, šoková terapie

Keywords

Gaidar, Russia, transformation, reforms, shock therapy

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokoškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem.

V Praze dne 20.5.2011

Pavel Horáček

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval Mgr. Karlu Svobodovi PhD. za jeho pomoc při psaní této práce a také celé své rodině za veškerou jejich podporu během mého vysokoškolského studia.

Obsah

Seznam grafů.....	6
1. Úvod.....	7
2. Dědictví po Sovětském svazu.....	11
2.1. Návrhy reformních plánů.....	12
3. Politická situace koncem roku 1991.....	17
3.1. Cesta nezávislosti Ruska.....	18
3.2. Volba reformní vlády.....	18
3.3. Politický začátek reforem.....	19
4. Radikální nebo graduální reforma.....	21
4.1. Prerekvizice pro dalekosáhlé reformy.....	21
4.2. Rizika graduálního přístupu.....	22
5. Gajdarovy reformy.....	24
5.1. Schodek rozpočtu.....	24
5.2. Daňová reforma.....	25
5.3. Inflace.....	25
5.4. Liberalizace.....	28
5.5. Zahraniční asistence.....	29
6. Polická opozice reforem.....	32
6.1. Šestý sjezd zástupců lidu.....	33
6.2. Nový politický směr.....	34
6.3. Sedmý sjezd zástupců lidu.....	36
7. Závěr.....	38
8. Resumé.....	41

Seznam grafů

Graf 1 – Osobní příjmy, sociální benefity a inflace v SSSR 1985-90.....	16
Graf 2 – Procentuální nárůst inflace v Rusku v roce 1992.....	29

1. Úvod

Srpen roku 1991 byl velkým mezníkem v ruských dějinách. Konzervativním silám ve vládě se nepodařilo převzít státní moc. Vítězem se stal Boris Jelcin se svými spojenci, skupinou nazvanou Demokratické Rusko. Tento okamžik od základů změnil směřování Sovětského svazu, potažmo Ruska a otevřel dveře k reformám. Nové vedení muselo řešit tři náročné úkoly naráz. Jak rozložit Sovětský svaz, jak upevnit demokracii a především jak provést reformu ekonomiky a zavést do ní tržní mechanismy. Politická neochota minulých vlád zavést v zemi efektivní ekonomické reformy způsobila, že se v Rusku nacházely snad všechny makroekonomické problémy. Schodek rozpočtu dosahoval přibližně 20 % HDP¹, vzrůstala inflace, produkce klesala, byl nedostatek zboží a nefungující trh nahradila naturální směna, regulace cen zvyšovala vládní náklady a vyskytovalo se i mnoho dalších ukazatelů nefungující ekonomiky. Na těchto základech musela proběhnout zevrubná reforma ekonomického systému. Tento úkol Jelcin svěřil mladému ekonomovi Jegoru Gajdarovi. Ten se rozhodl provést radikální reformu zahrnující liberalizaci cen a obchodu, makroekonomickou stabilizaci a privatizaci. To vše v co nejkratším čase, čímž získal tento plán označení „Šoková terapie“. Překážkou v tomto procesu ale byla názorová nejednotnost mezi politiky, která se brzy vyostřila v souboj mezi legislativou a exekutivou. V parlamentu se vytvořila opozice proti reformám, která využívala veškeré možné nástroje, včetně Centrální banky Ruska k jejich zastavení. Pokud se však Rusko mělo změnit na zemi s fungující tržní ekonomikou, bylo nutné tyto klíčové reformy provést.

K volbě tohoto tématu mě vedlo několik důvodů. Hlavním je názorová nejednotnost ohledně Gajdarových reforem. Dodnes se vede diskuze, zda byly reformy špatně provedeny a přispěly tak k ekonomickému kolapsu, nebo zda byl jejich neúspěch zaviněn jinými faktory. A lze vůbec v tomto případě mluvit o neúspěchu?

Cílem práce je ekonomicko- politická analýza situace v Rusku, především na přelomu let 1991 a 1992. Výsledkem rozboru by mělo být nejenom celkové zhodnocení reformního procesu, ale především Gajdarovy role v něm. Problémem hodnocení těchto reforem je, že někteří autoři inklinují k tomu hodnotit je samy o sobě. Dle mého názoru je ale nutné do tohoto hodnocení zahrnout několik dalších

¹ Gaidar Yegor and Karl Otto Pöhl, *Russian Reform/ International money*, London, The Massachusetts Institute of Technology press Cambridge, 1995, str. 26.

okolností. Prvním z těchto faktorů byl politický kontext. Po vítězství nad pučisty v srpnu 1991 se opozice k reformám zdála slabá, postupem času ale stále více sílila. Vláda přestala být podporována parlamentem, který využíval mnoha nástrojů, včetně Centrální banky Ruska k tomu, aby reformy zastavil. Nebezpečí návratu komunistů k moci bylo stále reálnou hrozbou. Když nastoupila nová vláda, blížila se zima a riziko hladomoru se stále zvyšovalo. Místo toho, aby v tuto chvíli západní země pomohly demokratické, proreformní a především prozápadní vládě, omezily se pouze na humanitární asistenci. Pokud nevezmeme všechny tyto a další faktory v potaz, nemůžeme plně hodnotit reformy. V této diskusi také není možné opomenout otázku načasování reform. Bylo správné rozhodnutí vybrat radikální přístup „šokové terapie“, nebo by bylo lepší použít graduální přístup, který by nebyl takovou ranou pro běžné občany? Na tyto otázky bych se rád pokusil v této práci odpovědět. Na problematiku ekonomických reform bych se chtěl zaměřit zejména z politického hlediska, jelikož politická složka hrála v reformním procesu značnou roli a ovlivnila podstatnou měrou reformy a jejich výsledek. Cílem práce je poté potvrdit či vyvrátit následující hypotézu: Gajdarova opatření na stabilizaci a liberalizaci byla naplánována vhodně k dané situaci. Význam reform však nespočíval pouze v přeměně ekonomických struktur. Reformy se měly stát i hnacím motorem společenských změn. Implementace však byla ovlivněna řadou vnějších faktorů, především politicko- historickým kontextem. Pokud bychom chtěli případně mluvit o neúspěchu reformního plánu, není tak možné z něj vinit Jegora Gajdara.

Základní struktura této práce se dělí na tři části, úvod, stať a závěr. Stať má pět hlavních podkapitol. V první z nich se zabývám historickým dědictvím po Sovětském svazu. Znalost výchozích podmínek je esenciální pro pochopení situace a reformních plánů. V druhé kapitole se věnuji politickému kontextu nástupu Gajdarova týmu. Tedy situaci po puči v srpnu 1991, Jelcinově politice a okolnostmi, které provázejí volbu členů nové reformní vlády. Třetí kapitola je diskuzí na téma, zda byla aplikace „šokové terapie“ v dané situaci správným řešením. Rozebírám zde jak volba načasování ovlivňuje výsledek reform a zkoumám proč padlo právě rozhodnutí zvolit tento radikální přístup. Poslední kapitola popisuje Gajdarovy reformní kroky. Zabývám se v ní jak postupovala liberalizace a makroekonomická stabilizace a jak byly reformy ovlivněny přístupem parlamentu, západních zemí a mezinárodních institucí, jako například Mezinárodního měnového fondu.

V poslední kapitole poté rozeberu politickou opozici reforem a jejich ukončení.

Téma ekonomické transformace je vysoce frekventovaným tématem mezi autory a nejde proto rozebrat veškeré zdroje. Přesto jsem se pokusil obsáhnout co největší množství autorů a jejich názorů, aby bylo možné co nejobjektivněji posoudit reformy. Klíčovými díly pro mne byly především knihy Anderse Aslunda *Building capitalism*² a *Russia's capitalist revolution*³. Aslund v obou těchto knihách podává poměrně širokou analýzu faktorů, které ovlivňovaly reformy. Dalšími důležitým zdrojem byly memoárové knihy Jegora Gajdara *Days of defeat and victory*⁴ a *Russian reform / International money*⁵. Přestože je nutné počítat s určitou dávkou subjektivity a snahou vyhýbat se kontroverzním tématům, Gajdar podává velice věrohodný obraz událostí a vysvětluje svá rozhodnutí na základě objektivních skutečností a uznává i některé chyby, kterých se během reformního procesu dopustil. Jeho otevřenost a čestnost uznává i autor předmluvy v knize *Days of defeat and victory* Michael McFaul, odborník na dějiny Ruska.⁶ Pro část pojednávající o politickém kontextu nástupu Gajdarova týmu jsem vycházel především z knihy ruské politoložky Lilie Ševcovové *Yeltsin's Russia*⁷. I z této knihy je patrná určitá dávka subjektivity, ale dají se z ní vytěžit důležité informace o procesu formování nové vlády a mocenských soubojích mezi legislativou a exekutivou. Z odborných článků jsem pak použil především studie vydané pod záštitou mezinárodních organizací. Jmenovitě to byla studie *The IMF and Russia in the 1990s*⁸ od Johna Odling – Smeeho, vysokého představitele Mezinárodního měnového fondu a dokument *Transition report 1999 – ten years of transition* vydaný pod záštitou Evropské banky pro obnovu a rozvoj. Především studie od MMF byla přínosem pro tuto práci, protože poskytuje detailní informace o politice západních zemí a mezinárodních institucí a snaží se přiblížit jejich vliv na celkové provedení reforem. Zajímavým faktem je, že takřka všechny zdroje, které pojednávají

2 Aslund Anders, *Building capitalism – The transformation of the former Soviet bloc*, Cambridge university press, New York, 2002.

3 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed*, Washington, Peterson Institute for International Economics, 2007.

4 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, University of Washington press, Seattle, 1999.

5 Gaidar Yegor and Pöhl Karl Otto, *Russian Reform/ International money*, London, The Massachusetts Institute of Technology press Cambridge, 1995.

6 McFaul Michael, předmluva ke knize *Days of defeat and victory*, Gaidar Yegor, ..., str. xviii.

7 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia – Myths and reality*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1999.

8 Odling – Sme John, *The IMF and Russia in the 1990s*, International Monetary Fund working paper, 2004.

o reformních snahách v éře Sovětského svazu, nejsou jednotné ohledně informací o plánovaných reformách. Některé plány a opatření v nich jsou zaměňovány. Jelikož však nedošlo k reálné implementaci ani jednoho z těchto plánů, není tento problém nijak zásadní. Vede však k určité mystifikaci a zmatení čtenáře.

2. Dědictví po Sovětském svazu

Když v roce 1985 získal Michal Gorbačov moc, sliboval ekonomické oživení a reformu starého systému.⁹ V roce 1990 však byla ekonomika evidentně v mnohem horším stavu. Ekonomická politika Sovětského svazu způsobila svou nepružností mnoho disbalancí, které byly překážkou pro zdravý vývoj ekonomiky. Gajdar uvádí, že největším problémem byla neschopnost systému reagovat na aktuální problémy. Jako příklad rigidity systému uvádí státní investice, kdy bylo zvykem dávat každoročně 26 % investic do zemědělství. Důsledkem tohoto přístupu se investovalo do zavlažovacích systémů desetkrát více než do budování komunikací a infrastruktury.¹⁰

Dalším negativním faktorem bylo řízení trhu ze strany státu. Ceny některých komodit byly uměle udržovány na určité úrovni, aby se předešlo občanským nepokojům. Stabilita cen byla jednou z priorit vládnoucích elit. Byl to jeden z následků nepokojů roku 1962, kdy se vláda rozhodla mírně zvýšit ceny některých základních potravin, jako například mléčných výrobků a masa. Výsledkem tohoto rozhodnutí byly první vážné nepokoje za vlády komunistů v Rusku. Ceny těchto potravin tak musely být regulovány státem a dotovány. Prostředky brala vláda především z prodeje ropy a zemního plynu. Právě stagnace ekonomiky způsobila, že se Sovětský svaz musel mnohem více spoléhat na snadno dostupné zdroje, jakými byly například zmíněná ropa a zemní plyn. V roce 1984 tvořil export těchto komodit již 54 %¹¹ veškerého sovětského exportu.

Koncem 80. let přestal být starý systém udržitelný. Schodek státního rozpočtu se se od roku 1986 do roku 1989 více jak zdvojnásobil a dosahoval hranice 100 miliard rublů.¹² Na schodku státního rozpočtu se negativně odrazily i snahy o boj proti alkoholismu v Rusku. Prodej alkoholu totiž tvořil takřka ¼ veškerých příjmů Sovětského svazu a jeho omezením přišel stát o sumu v rozmezí 25- 50 miliard rublů.¹³ Navíc je nutné k této sumě připočíst i zvýšené výdaje na zdravotnictví a sociální zabezpečení lidí, kteří si přivodili újmy na zdraví následkem pití nekvalitního doma vypáleného alkoholu.

9 Kurtzweg Laurie and Noren James, *The Soviet economy unravels*, in John P. Hardt and Richard F. Kaufman, *The Former Soviet Union in Transition*, New York, M.E. Sharpe, inc., 1993, str. 9.

10 Gaidar Yegor and Pöhl Karl Otto, *Russian Reform/ International money*, ..., str. 5.

11 Vykoukal Jiří, Litera Bohuslav, Tejchman Miroslav, *Východ - Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*, Praha, Libri, 2000, str. 664.

12 Ibid.

13 Ibid.

2.1. Návrhy reformních plánů

Roku 1989 začala vrcholit snaha o ekonomickou reformu. Podle Gajdara byla od konce roku 1989 do léta 1991 snaha zavést přibližně 15 ekonomických reforem, z čehož žádná neměla reálný dopad na ekonomické chování občanů Sovětského svazu.¹⁴ Podle Philipa Hansona souvisí částečně neúspěch těchto reforem s neklidnou politickou situací. Šance, že by v období politického neklidu prošla radikální ekonomická reforma totiž byla velice malá.¹⁵

V červenci roku 1989 byla Státní komise pro ekonomickou reformu, pod vedením Leonida Abalkina, pověřena vypracováním návrhu nové ekonomické reformy. Tento návrh byl zřejmě prvním zevrubným plánem na ekonomickou reformu. Již v tomto plánu se počítalo s určitým druhem privatizace. Tehdy se však tento termín nesměl použít, a proto se zde hovoří pouze o „odstátnění“ (*razgosudarstvenie*).¹⁶ Celkem byly navrženy tři možnosti provedení reforem. Jedna radikální, druhá mírná a třetí, která byla jakousi střední cestou. Středně radikální možnost se ve výsledku sice o moc nelišila od radikálního návrhu, ale rozdíl byl v rychlosti provedení reformem. Státní kontrola se u tohoto kompromisního návrhu měla odebírat postupně. O těchto návrzích se mělo jednat v listopadu na stranické konferenci v Moskvě. Nakonec se však stranické špičky rozhodly odložit plánovanou reformu o dva roky. Prioritou v tu chvíli pro ně byl začátek 13. pětiletky a s reformní snahou se mělo začít až v roce 1992. Premiér Ryžkov toto zpoždění vysvětloval tím, že bude lepší nejdříve zredukovat inflaci a až později začít odebírat státní kontrolu.¹⁷ K tomuto postupu se v roce 1990 vyjádřil i Jegor Gajdar ve své výroční zprávě o stavu ekonomiky za rok 1989. Jeho vyjádření bylo plné kritiky : „Tradiční systém řízení ekonomiky již není nadále schopen být přínosný, ale efektivní podmínky pro vytvoření fungujícího tržního systému zde ještě nebyly vytvořeny. Nastala tak divná situace, kdy panuje absence jakéhokoliv ekonomického managementu.“¹⁸

Vládní vyjádření o odsunutí reforem však znepokojilo Gorbačovovy ekonomické poradce. Ti ho přesvědčili, aby zatlačil na znovuprojednání a zvážení

14 Gaidar Yegor and Karl Otto Pöhl, *Russian Reform/ International money*, ..., str. 17.

15 Hanson Philip, *The rise and fall of soviet economy : an economic history of the USSR from 1945*, London, Longman, 2003, str. 222.

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str. 59.

reformních návrhů. Svůj program reformy představili i tři mladí ekonomové, kteří byli napojeni na Abalkinovu reformní skupinu. Byli to Grigorij Javlinskij, Michail Zadornov a Alexej Michajlov. Tento program nesl název „400 dní“. Autoři se při jeho tvorbě inspirovali v Polsku, kde v tu dobu byl spuštěn radikální plán na přetvoření plánovaného hospodářství na tržní. Nový návrh tak již počítal s tím, že ke stabilizaci ekonomiky bude potřeba deregulovat většinu cen a privatizovat velké i malé státní podniky. To vše mělo proběhnout v průběhu 400 dní. Součástí tohoto plánu byla také předpověď krátkodobých důsledků těchto kroků. Mezi ně patřilo například zdvojnásobení až ztrojnásobení cen, zavření nedostatečně výkonných podniků, růst nezaměstnanosti a pád reálných příjmů. Autoři své radikální kroky obhajovali takto: „Správný čas pro postupnou přeměnu trhu jsme již dávno propásli a neefektivita částečných reforem již byla prokázána na základě zkušeností z Maďarska, Jugoslávie, Polska a Číny.“¹⁹ Tento návrh však byl zamítnut. Dle názoru Jevgenije Jasina, předního ruského ekonoma a pozdějšího ministra ekonomie v letech 1994 – 2007, za to může fakt, že vláda se nemohla spokojit s těmito krátkodobými následky. Nepomohlo ani Jasinovo ujišťování, že by tento krok v blízké době přinesl mnoho výhod. Jasin také zmínil nedostatečnou kompetentnost sovětského vedení k vyřešení tohoto problému.²⁰ Ryžkov však 24.5.1990 představil ve svém projevu k Nejvyššímu sovětu svou verzi řešení ekonomických problémů. Jeho plán spočíval v omezení inflace a rublového převisu tím, že by se uměle zvýšily ceny. Spolu se svým ministrem financí Pavlovem zastával názor, že revize výše cen je lepším východiskem než jejich deregulace.²¹ Problémem tohoto plánu však byla jeho časová realizace. Plánované zdražování bylo oznámeno několik měsíců před tím, než k němu mělo dojít. Výsledkem byla nákupní horečka. V létě roku 1990 tak došlo v mnoha případech k vyprázdnění obchodů.

Nadějí na vyřešení ekonomických problémů se tak stal nadcházející 28. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Tento kongres se však ekonomickým problémům moc nevěnoval a nepřinesl tak vyřešení tohoto dlouhodobého problému. Mezitím se však rozběhly dva na sobě nezávislé pokusy o vytvoření nového návrhu reformy. První z nich vycházel z překvapivé spolupráce mezi Gorbačovem a Jelcinem. Tito dva se sešli v červenci roku 1990 a domluvili se na společném

19 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed, ...*, str. 59.

20 Hanson Philip, *The rise and fall of soviet economy, ...*, str. 223.

21 Ibid.

postupu v otázce ekonomických reforem. Výsledkem tohoto jednání byla dohoda o vytvoření pracovní skupiny, která by společně vytvořila plán přechodu na tržní ekonomiku. Každý nominoval do této komise své zástupce. Jelcin na jednání poslal Javlinskiho, Fedorova a Zadornova. Gorbačov určil Petrakova a svého ekonomického poradce Stanislava Šatalina. Když Gorbačov přišel požádat Šatalina o spolupráci při vymýšlení nového plánu, zeptal se Šatalin po zkušenostech z minulosti Gorbačova: „Je tohle další pokus o „vylepšení socialismu“, nebo o vytvoření kontrolovaného trhu? Protože pokud ano, jsem nemocný muž a nemám čas na podobné pošetilosti.“²² Šatalin obdržel Gorbačovo ujištění, že se jedná o seriózně zamýšlenou reformu. Přestože byla skupina ještě doplněna předními ekonomy z Akademie věd, nebyl pozván ke spolupráci nikdo ze zahraničních odborníků. Pod Šatalinovým vedením se tak skupina pustila na dače nedaleko Moskvy do práce a o tři týdny později přišla se zprávou Přechod na tržní ekonomiku, která je známá jako Šatalinův plán.

Tento program počítal s tím, že soukromé společnosti by měly fungovat na stejných právních základech jako ty státní. Navíc počítal s velkým omezením státních výdajů, aby se zmírnila inflace, přechodem některých státních podniků v akciové společnosti a s rozdělením státních a kolektivních farem na jednotlivé parcely. To vše by bylo přípravou pro pozdější privatizaci. Tyto kroky měly být podniknuty už před koncem roku 1990. Následovalo by zrušení většiny státních dotací v první polovině roku 1991 a určitá kvazi- liberalizace cen. V druhé polovině roku 1991 by pak pokračoval privatizační proces, centrální banka by se stala nezávislou na vládě a soukromé banky by byly odděleny od centrální.²³ Stále však tento plán nebyl natolik liberální, jak by se mohlo zdát. Jak uvádí Murray N. Rothbard, nejednalo by se v tomto případě o privatizaci v pravém slova smyslu. Skutečná privatizace dle něj znamená prodej akcií podniků soukromým fyzickým, nebo právnickým osobám. S tím se však, dle něho, v tomto plánu nepočítalo. Vše mělo probíhat tak, že by vlastníkem akcií jednoho státního podniku byl druhý státní podnik. Tento krok by tak znamenal pokračování státních monopolů, namísto aby proti nim bojoval.²⁴

22 Dorn James A. , *From plan to market : The post soviet challenge*, CATO Journal, 1991, Vol. 11, No. 2, str. 175-193.

23 Hanson Philip, *The rise and fall of soviet economy*, ..., str. 227.

24 Rothbard Murray N. , *How and How not to desocialize*, The review of Austrian Economics, Vol. 6, No. 2, str. 65 – 77.

Druhý návrh vznikl bez velké pozornosti veřejnosti. Když začala Jelcinova a Gorbačovova pracovní skupina pracovat na novém reformním plánu, pocítila vláda nutnost vypracovat svůj vlastní návrh. Ryžkov se sešel s Abalkinem a s dalšími renomovanými vládními ekonomy. Tato skupina vytvořila po několika týdnech svůj vlastní program, který byl prezentován několik dní po představení Šatalinova plánu. Nesl název Vládní program pro vytvoření struktur a mechanismů řízené tržní ekonomiky.

Tyto dva programy byly společně představeny v září 1990 Nejvyššímu sovětu SSSR. Dalo se předpokládat, že Gorbačov přijme Šatalinův plán a spustí se tak reálný pokus o ekonomickou stabilizaci Sovětského svazu. Toto se nestalo a Gorbačov předvedl něco, co Anders Aslund označuje doslova za „politický cirkus“.²⁵ Nejdříve se pustil do kritiky vládního návrhu, ve kterém podle něj chyběl přesvědčivý plán finanční stabilizace. Navrhl tedy, že by se mohlo udělat určité kompromisní řešení mezi oběma navrženými plány. Toto však nepřipadalo v úvahu ani pro jednu skupinu. Poukazovali na fakt, že oba programy jsou nesmiřitelné, navrhuji úplně odlišná řešení problémů a tudíž jsou neslučitelné. Když s žádostí na vytvoření kompromisního řešení neuspěl u jednotlivých skupin, obrátil se Gorbačov na ekonoma z Akademie věd Abela Aganbegiana. Toho požádal o syntézu obou programů. Aganbegian poslušně nový návrh vytvořil. Jeho návrh se však ve velké míře shodoval se Šatalinovým. Gorbačov zkritizoval i tento plán. Údajně obsahoval příliš mnoho kontroverzních řešení. Nejvyšší sovět nakonec nepřijal ani jeden z návrhů.

Tato politika se dá označit jako nezodpovědná. Aslund uvádí, že Gorbačov propásl šanci na zavedení celkové ekonomické reformy záměrně a upřednostnil raději své politické intrikaření. Po zamítnutí těchto plánů začala panovat mezi ruskými ekonomy shoda, že hyperinflace se stala nevyhnutelnou.²⁶

Ke konci roku se situace jenom zhoršovala. K již tak špatnému stavu ekonomiky přispěl svou populistickou politikou i Kongres lidových zástupců. Ten koncem roku zvýšil sociální dávky o 25%.²⁷ Jak je patrné z grafu 1, zvyšování dávek probíhalo po celé období Gorbačovovy vlády a zejména od roku 1987 se

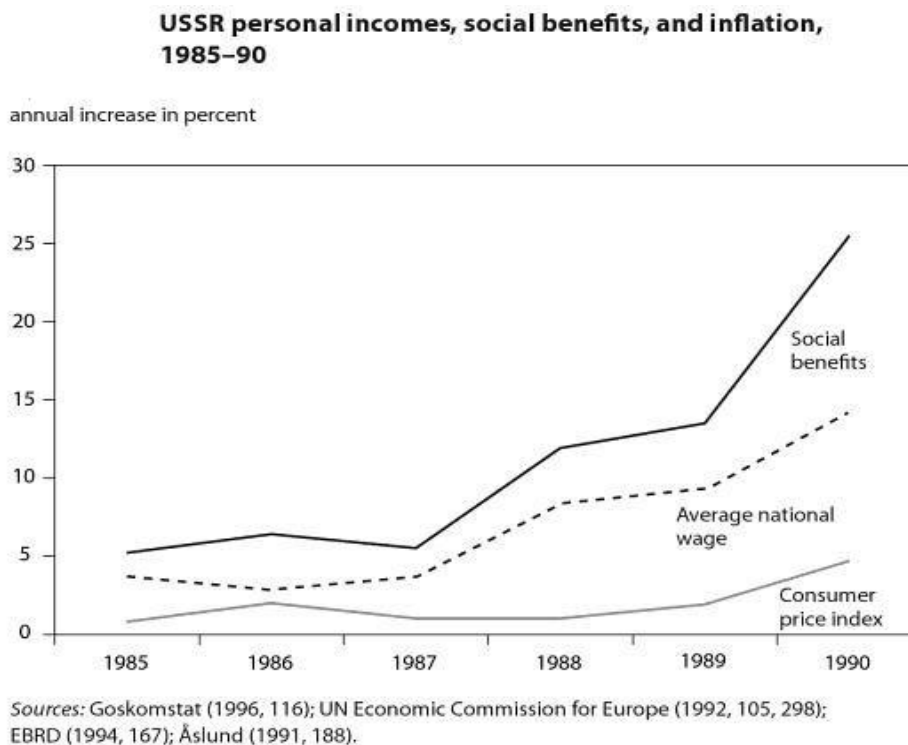
25 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str.62.

26 Ibid.

27 Ibid., str.69.

dávky zvyšovaly čím dál více a zvětšoval se tak rozdíl mezi příjmy a cenami. Lidé sice bohatli, ale vzhledem k nedostatku zboží neměli za co své peníze utratit.

Graf 1 – Osobní příjmy, sociální benefity a inflace v SSSR 1985-90

zdroj: Åslund Anders, *Russia's capitalist revolution...*, str. 69.

Politické elity se těmito opatřeními snažily udržet Sovětský svaz pohromadě. Bohužel to znamenalo obětovat poslední zbytky fiskální přičetnosti. Růst platů se zvyšoval každý rok. V roce 1991 se platy meziročně takřka zdvojnásobily.²⁸ Poslední ranou pro státní finance bylo, když se v roce 1991 začaly odtrhávat první svazové republiky a přestaly tak odvádět finance do svazové pokladny.

²⁸ Åslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed, ...*, str.68.

3. Politická situace koncem roku 1991

Rok 1991 byl v Rusku obdobím značných politických nepokojů. Vyostřoval se souboj mezi demokraty a konzervativci a plány na osamostatnění Ruska začaly dostávat reálné obrysy. Do toho se měly v červnu konat první prezidentské volby. Ty jasně ukázaly sympatie veřenosti, kdy v poli pěti kandidátů drtivě zvítězil Boris Jelcin se ziskem 57 % hlasů.²⁹ Jeho pozice se ještě více upevnila, když se jemu a skupině jeho přívrženců podařilo odvrátit puč v srpnu 1991. Jelcin tím odstranil politickou opozici a dal vzniknout ideálnímu prostředí pro dalekosáhlé změny. Ihned nastínil, že plánuje zbourat staré struktury: „Myslím, že experiment, který byl proveden na naší půdě byl tragédií pro náš lid a je smůla, že se odehrál na našem území. Bylo by lepší, kdyby se provedl v nějaké malé zemi, aby se ukázalo, že to byla utopistická idea, přestože byla nádherná.“³⁰

Na dlouhou euforii z vítězství ovšem nebyl čas. Ekonomická situace se stále zhoršovala a ve společnosti začínal pomalu dominovat názor, že se Rusko ocitlo ve slepé uličce. Po srpnovém puči se dlouho zdálo, že demokraté nevědí co s nastalou situací dělat. Pokud se podíváme na reformní proces dva měsíce po puči, bylo v tomto ohledu provedeno velice málo. Následné období však bylo klíčové pro celý další vývoj Ruska. Po vyhraném puči se všechny naděje na vylepšení situace přeměrovaly na prezidenta Jelcina. Jeho vítězná koalice se však skládala z politicky velmi pestré skupiny a bylo jen otázkou času, než jednotlivé skupiny mezi sebou začnou bojovat o moc. Tato situace nadmíru vyhovovala komunistům. Ti očekávali, že nová vláda nebude schopná vypořádat se s ekonomickými problémy a vítězná strana puče přijde o veškerou svou popularitu. Poté by se stará politická garnitura vrátila na scénu v roli zachránců. A právě toto bylo největší nebezpečí, kterému musela nová vláda čelit. Proto bylo nadmíru důležité postupovat správně.

Postupem času došlo ke štěpení Demokratů na více menších frakcí, které spolu vedly boj o moc. Tyto souboje prohloubily skepsi ohledně Jelcinových schopností. Dokonce i noviny *Izvestiya*, které byly tradičně loajální vůči Jelcinovi, publikovaly v jednom ze svých čísel článek, kde se kriticky vyjádřily k současné situaci na politické scéně: „Všichni si byli jistí, že jakmile se Demokraté ujmou vlády, dojde

29 Strayer Robert W., *Why did the Soviet Union collapse?: understanding historical change*, M.E.Sharpe, Inc., New York, 1998, str. 186.

30 Peng Mike W., *Business strategies in transition economies*, Sage Publications, Londýn, 2000, str. 26.

k ekonomickým reformám. Ale to se nestalo. V současnou chvíli se všichni zlobí na lhostejnost Demokratů, kteří jsou zaměstnáni intrikami a rozdělením moci uvnitř strany. Demokraté nemají v tuto chvíli politické protivníky, což je jedním z důvodů této tragédie. Stejně jako zmizeli jejich političtí protivníci, zmizely i jejich omluvy pro bezmocnost ve zvládnutí reformního procesu.³¹

3.1. Cesta nezávislosti Ruska

V říjnu již bylo rozhodnuto, že se Rusko vydá cestou vlastní nezávislosti. Ruská politoložka Lilia Ševcová uvádí, že v tuto chvíli byly možné tři scénáře dalšího vývoje Ruska. 1) Rusko mohlo spustit program simultánní politických a ekonomických reform. Politické reformy by se zabývaly především vytvořením nového systému demokratického přerozdělení moci. To by znamenalo nové volby, zpracování nové ústavy a vytvoření systému brzd a protiváh. 2) Vytvoření nového politického systému s tím, že ekonomická reforma by následovala později. 3) Ekonomická reforma a přerozdělení výkonné moci v zemi ve prospěch prezidenta.³²

Jelcin se nakonec rozhodl pro poslední možnost. Další demokratizaci odmítl a vytvořil si prezidentskou pyramidu moci, která znamenala velkou moc v rukou prezidenta, jež byla podpořena přívrženci ve většině vedoucích pozic.

3.2. Volba reformní vlády

Jelcin musel své krátkodobé cíle přizpůsobit prohlubující se ekonomické krizi. Bylo potřeba sestavit fungující reformní vládu. Současná vláda Ivana Silajeva splnila svůj přechodný účel, ale nemohla dále pokračovat s reformami. Silajev nebyl v tomto ohledu dost schopný. Byl příliš napojený na staré struktury, což s sebou neslo i absenci jakékoliv vize kam dále směřovat. Diskuze o složení nového reformního týmu započala ihned po puči, ale teprve v říjnu byla tato otázka vyřešena a Jegor Gajdar přišel na scénu jako vedoucí reformního týmu. Ševcová vidí za jeho zvolením několik důležitých faktorů. Prvním z nich je Gajdarova známost s Gennadijem Burbulisem, který v té době byl velice blízko Jelcinovi a podílel se na rozhodovacím procesu.³³ Tomuto faktu by naznačovala i událost ze září 1991. Burbulis tehdy přišel za Gajdarem a požádal ho, aby sestavil pracovní skupinu a připravil návrh na strategii a taktiku nové ekonomické politiky Ruska. Jak Gajdar

31 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia – Myths and reality*, ..., str. 20.

32 Ibid. , str. 21.

33 Ibid. , str. 23.

sám přiznává, tato otázka pro něj nebyla ničím novým, jelikož v Institutu pro ekonomickou politiku, kde Gajdar pracoval, řešili tento problém poměrně často. Rozdíl byl však v tom, že nyní měli k dispozici data, která neměli během svých akademických analýz. Vážnost dané situace popsal Gajdar takto: „Na konci roku 1991 nebyl čas měřit jednou, natož dvakrát. Museli jsme řezat a museli jsme řezat hodně rychle. Toto vědomí mi způsobovalo neustálé bolesti hlavy. Situace nás postavila před vsutku tragické otázky: Můžeme se vyhnout ekonomické katastrofě? Bude v obchodech dostupné zboží, nebo, s tím jak ceny poletí raketově vysoko, budou lidé hodiny stát v nekonečných frontách, ruce plné nevykupitelných přidělových kupónů?“³⁴

Známost s Burbulisem ovšem nebyla jediným důvodem pro zvolení Gajdara šéfem reformního ekonomického týmu. Gajdar splňoval i další politicko-psychologické podmínky. Jelcin potřeboval někoho mladého, odvážného a připraveného riskovat. Taktéž potřeboval někoho, kdo nebyl provázán se starými strukturami, což bylo jedním z faktorů v případě odmítnutí Javlinského, i když se o něm, jako o možném kandidátovi na toto místo, dlouho uvažovalo. Javlinskij však nevyhovoval i politicky. Jeho cíle byly zcela odlišné od Jelcinových. Například nepočítal s tím, že by se měl rozpadnout Sovětský svaz. Gajdarovy záměry se v tomto případě plně shodovaly s Jelcinem. Navíc měl Gajdar fungující ekonomický tým a dobré kontakty se Západem. V neposlední řadě byl Gajdar nositelem slavného příjmení. Jelcinovi prý doslova učarovalo, že Gajdar je vnukem slavného spisovatele Arkadije Gajdara.³⁵

3.3. Politický začátek reformem

Z politického hlediska bylo toto období pro Jelcina velice úspěšné. Shromáždění lidových poslanců přijalo na základě jeho žádosti dvě důležitá rozhodnutí. První, nazvané „Na organizaci výkonné moci během období ekonomických reformem“, dalo prezidentovi pravomoc určovat předsedy místních exekutivních orgánů. Druhé rozhodnutí bylo zásadní. Umožnilo prezidentovi po dobu jednoho roku vládnout pomocí prezidentských dekretů. Tyto dekrety mohly popírat, případně měnit současné zákony. To znamenalo, že na příští rok se Jelcin stal de facto neomezeným vládcem. Je až s podivem, že toto období nevyužil k upevnění

34 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 72.

35 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia – Myths and reality*, ..., str. 23.

své pozice a nestal se diktátorem, což také někteří, v návaznosti na politický vývoj, předpokládali. Rozhodnutí umožnit Jelcinovi vládnout pomocí dekretů padlo čtyři dny poté, co představil 28. října svůj plán ekonomických reforem.

S tímto plánem vystoupil Jelcin na zasedání Shromáždění lidových poslanců. V projevu vyjádřil odhodlání podílet se na řízení nové vlády. Tímto způsobem chtěl, do určité míry, chránit svůj mladý kabinet před útoky opozice. Jeho jednání se dá označit za odvážné, jelikož opatření, která měla vláda uskutečnit mu rozhodně neměla přinést popularitu. 6. listopadu podepsal prezident dekret, kterým oficiálně jmenoval novou vládu. Gajdarovi byla spolu s postem vicepremiéra svěřena i ministerstva ekonomiky a financí. Jelcin byl s novou vládou spokojen a vyjádřil jim svou plnou důvěru: „Věřím nové vládě. Je to jednotný tým složený z inteligentních a poměrně mladých lidí. Důležité je, že pracovali společně, aby připravili jejich reformní program a jsou velice nedočkaví ho prosadit.“³⁶ Přesto Jelcin nepředpokládal, že by nová vláda mohla vydržet dlouho. V dalším svém vyjádření totiž zmínil: „Během období ekonomických reforem se vláda bude měnit dvakrát až třikrát v průběhu dvou let.“³⁷ V proslovu také vyjádřil svou ochotu k mezinárodní spolupráci v řešení tohoto problému, stejně tak jako ruskou potřebu mezinárodního financování: „Jsme připraveni, ve spolupráci se zahraničními specialisty předložit okamžitě data potřebná pro přistoupení k mezinárodním organizacím a přijmout základní principy obsažené v chartě Mezinárodního měnového fondu. Obrátíme se s oficiální žádostí na Mezinárodní měnový fond, Světovou banku a Evropskou banku pro obnovu a rozvoj o spolupráci na vytvoření návrhu detailního plánu kooperace v rámci ekonomických reforem.“³⁸

36 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia – Myths and reality*, ..., str. 24.

37 Ibid.

38 Gould – Davies Nigel, Woods Ngaire, *Russia and the IMF, International Affairs*, 1999, Vol. 75, No.1, str. 1 – 21.

4. Radikální nebo graduální reforma

Načasování ekonomických reforem je jedním ze základních faktorů, které určují průběh a následky reformních kroků. Na světě jsou známy příklady jak postupné přeměny ekonomiky, tak radikální „šokové terapie“. Každý z těchto přístupů má svá specifika. Při rychlém přístupu je klíčové začít tolik reforem, kolik je jen možné za co nejkratší dobu. V tomto případě je ovšem nutné počítat s tím, že některé změny se nedokáží provést ihned a například privatizace státních podniků může trvat déle, než se odhadovalo. Nicméně změny jsou patrné ihned. Naopak graduální přístup provádí změny postupně a nezahrnuje drastické škrty apod. Tak obrovská a zásadní reforma, jakou je přeměna plánovaného hospodářství na tržní, je vždy velkým zásahem do života všech občanů. Navíc podobné reformy vytvářejí prospěch pro společnost až v delším časovém horizontu. Naopak se musí počítat s krátkodobými negativními dopady, které byly často důvodem odmítnutí reforem během Gorbačovovy vlády. Podle polského ekonoma a bývalého předsedy Polské národní banky Leszka Balcerowicze by byla chyba odmítat reformní programy z důvodu nespokojenosti. Balcerowicz uvádí, že určitá nespokojenost je průvodním jevem každé úspěšné ekonomické reformy. Proto odmítnout podobné reformy jenom proto, že s sebou přináší tyto jevy, je stejně bláznivé jako předpokládat, že je možné pohybovat se po zemi bez vytváření tření.³⁹ Podobná nespokojenost vzniká především ze špatného vnímání dané situace. Lidé často inklinují ke srovnávání toho, co bylo předtím a co je nyní. Správné srovnání by však mělo být co je nyní a co by hypoteticky bylo teď, kdyby reformní kroky nenastaly. Jen málokdo však uvažuje tímto způsobem a je tak jisté, že reformy s podobně hlubokými socio- ekonomickými důsledky s sebou přinesou vlnu nespokojenosti. Proto jakékoliv vládě, která přijde s podobnými reformami, jistě hrozí vznik opozice, stejně tak jako nevole veřejnosti k těmto reformám a vládě obecně.

4.1. Prerekvizice pro dalekosáhlé reformy

K tomu, aby se podobná reforma úspěšně ujala, je zapotřebí silná vláda, která bude plně odhodlaná reformní cíle splnit a která bude schopná udržet moc ve svých rukou. Rychlost je potom v těchto případech klíčová, proto aby se opozice nestačila zformovat a nezačala bojovat za svůj zájem. Toho se obával například i poradce

³⁹ Balcerowicz Leszek, *Socialism, Capitalism, Transformation*, Central European University Press, Budapešť, 1995, str. 262.

vlády Jeffrey Sachs, který vládě poradil, aby všechny své reformy provedla co nejrychleji a ceny, včetně cen energií, uvolnila okamžitě, protože by brzy mohla nastat situace, kdy by k těmto krokům nemusela vláda mít dostatečnou politickou podporu.⁴⁰ Takovéto situace nebývají v politice příliš běžné a objevují se většinou po přelomových volbách, kde nastane velká změna ve vládě. Zkušenosti s přechodem na tržní hospodářství ve světě také ukazují, že je vhodné pokud transformující stát má silnou exekutivní moc v rukou prezidenta nebo premiéra. V Rusku takováto situace nastala po srpnovém puči. Jelcinovi se podařilo pevně uchopit moc a díky prezidentským dekretům mohl vládnout bez ohledu na opozici. Měl tedy minimálně jeden rok na provedení svých reforem. Jelcin věděl, že po vítězství proti pučistům se mu otevřela jedinečná možnost a dobře si uvědomoval své možnosti a zodpovědnost.

3.9.1991 prohlásil : „Dnes byla oslabena opozice k radikálním reformám. Musíme této šance využít. Marnit čas lpěním na vetších zásadách a ideálech, které zde někteří prosazovali, by bylo krátkozraké z politického hlediska, nemorální z etického hlediska a hloupé z lidského hlediska.“⁴¹

4.2. Rizika graduálního přístupu

Načasování reforem je zásadní i v ohledu změn pro společnost. Jak jsem již uvedl, stále byla reálná hrozba návratu komunistické vlády. Proto, pokud zvažujeme možnosti uplatnění graduálních reforem, nesmíme zapomínat na rizika, která by z tohoto postupu plynula. Institucionální ekonomové často zmiňují fakt, že v Rusku byla absence důležitých institucí. Ty jsou podle institucionálních ekonomů základní buňkou ekonomického života. Jsou to jakákoliv omezení (ať už formální – zákony, nebo neformální – zvyky, morálka), která utvářejí ekonomické chování lidí. Dle této teorie se člověk nerozhoduje na trhu pouze na základě svých individuálních motivů, ale jeho chování je do značné míry ovlivněno normami instituce, do které patří.⁴² Právě pro absenci institucí kritizoval ruský postup laureát Nobelovy ceny a přední institucionální ekonom Douglass C. North: „Zatímco formální pravidla se mohou změnit přes noc, neformální normy se obvykle mění postupně. Přenesení formálních politických a ekonomických pravidel úspěšných západních zemí do ekonomik třetího

40 Mau Vladimir, *Russia*, in Williamson John, *The Political economy of policy reform*, Institute for international economics, Washington, 1994, str. 435.

41 McFaul Michael, *Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin*, Cornell university press, New York, 2002, str. 127.

42 Riegel Karel, *Ekonomická psychologie*, Grada Publishing, Praha, 2007, str. 24.

světa a východní Evropy není dostačující pro to, aby ekonomika dobře fungovala. Privatizace není všelékem pro ekonomické problémy.⁴³ Zde si je však důležité uvědomit, že právě zbourání starých struktur a institucí bylo jedním z cílů Gajdarových reforem. Bylo to právě přesvědčení o důležitosti vytvářet soukromý majetek a přetřhnout spojnice mezi státem a ekonomikou, které vedlo Gajdara k víře, že je potřeba postupovat v reformách rychle bez ohledu na absenci některých institucí. Pokud by se začalo stavět na starých strukturách, bylo by pro komunisty jednodušší případné převzetí moci.

Navíc není jisté, že staré instituce byly dostatečné k tomu, aby se na nich daly začít stavět základy nových institucí. Tento fakt zmiňuje jeden z představitelů MMF John Odling – Smee, který říká, že koncem roku 1991 již nebyla příležitost využít starých institucí, jelikož ty už dosáhly pokročilého stupně rozkladu a nebyla tak možnost využít jich v průběhu tvorby institucí nových.⁴⁴

Tento fakt zmiňuje i Grigorij Javlinskij: „Je důležité si uvědomit, že když se zhroutí diktátorský režim, není a nemůže být ihned nahrazen konstitučním státem. Struktury zděděné po starém režimu jsou trhány na kusy... Je těžko představitelné, že by v tomto prostředí mohlo dojít k ekonomickému růstu. Stát je slabý, protože v něm nejsou žádné fungující ekonomické mechanismy, kromě korupce. Posttotalitní státy jsou chyceny v začarovaném kruhu, ze kterého je mohou zachránit jenom konstituční opatření, která zavedou ochranu soukromého vlastnictví a představí tržní soutěž, která zničí staré ekonomické struktury.“⁴⁵

Jegor Gajdar se tedy rozhodl pro radikální postup, neboli „šokovou terapii“. Z hlediska situace, které čelil, se jeho postup zdá být naprosto legitimní. Evropská banka pro obnovu a rozvoj uvádí tři obecné důvody, proč je rychlý přístup nejvhodnějším řešením. První důvod je, že rychlost v podobnou chvíli může předejít tomu, aby se opozice mobilizovala a zabránila reformátorům provést jejich záměry. Druhým důvodem je značné zkrácení nejistoty. Poslední důvod je čistě pragmatický. V případě rychlého přístupu nepotřebuje vláda stále nové „dolad'ovací“ reformy jako kdyby své reformy prováděla postupně.⁴⁶

43 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str. 100.

44 Odling – Smee John, *The IMF and Russia in the 1990s*, ..., str. 6.

45 Gros Daniel, Steinherr Alfred, *Economic transition in Central and Eastern Europe: planting the seeds*, Cambridge university press, Cambridge, 2004, str. 136.

46 EBRD, *Transition report 1999: ten years of transition – Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS*, EBRD, Londýn, 1999, str. 103.

5. Gajdarovy reformy

Gajdarův program představil několik návrhů, které měly vést k makroekonomické stabilizaci. Ten zahrnoval výrazné snížení vládních výdajů, snížení schodku rozpočtu, zavedení nového daňového systému, který by zvýšil příjmy do státní pokladny, privatizaci státních podniků a celkovou liberalizaci trhu. Vládní plán taktéž počítal s pomocí Centrální banky Ruska, která měla přestat poskytovat levné úvěry a zavést přísnou monetární politiku. Důležitým bodem bylo i ozdravení rublu, což je dle Davida Liptona a Jeffrey D. Sachse jedna z podmínek, bez které nelze pokračovat v stabilizaci a vytváření tržní ekonomiky.⁴⁷

5.1. Schodek rozpočtu

Vyrovnaní státního rozpočtu bylo klíčové pro stabilizaci ekonomiky. Zejména v poli vládních výdajů bylo zřejmé, kde se dají náklady redukovat. Byly to státní dotace a zbrojení. Gajdar se ohledně otázky snížení schodku rozpočtu sešel s budoucím ministrem financí a zkušeným byrokratem ze sovětského ministerstva financí Barčukem. Přestože Barčuk nejprve říkal, že vyrovnat rozpočet nebude možné, nechal se od Gajdara přesvědčit, že to možné je, je jen nutná politická vůle. Barčuk tedy Gajdarovi poradil, aby snížil vojenské výdaje o 30 %. Gajdar se však rozhodl udělat mnohem drastičtější škrty, a to o celých 70 %. Své rozhodnutí vysvětlil tím, že si uvědomoval, jak unikátní historický okamžik se naskytl, jelikož ještě před několika měsíci by takové rozhodnutí nebylo možné. I toto Gajdarovo rozhodnutí se stalo terčem kritiky, protože jím údajně nedal dostatek času vojenskému průmyslu, aby se přeorientoval na mírovou výrobu. Gajdar své rozhodnutí brání takto: „Jen pokud výrazně snížíme počet objednávek a snížíme například počet tanků osmatřicetkrát, nebo počet obrněných transportérů čtyřiatřicetkrát, přijmou potřebu přeorientovat se na civilní výrobu. Proto bylo nutné udělat tyto drastické škrty v mnoha vojenských odvětvích, především v těch, které produkovaly konvenční zbraně. V té době jsme měli více tanků, než celý svět dohromady, a přesto jsme i v dobách naší největší krize vyráběli další tanky.“⁴⁸

47 Lipton Davin, Sachs Jeffrey D., *Prospects for Russia's economic reforms*, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1992, No. 2, str. 213-283.

48 Gaidar Yegor and Pöhl Karl Otto, *Russian Reform/ International money*, ..., str. 30.

5.2. Daňová reforma

Daňová reforma byla jedním z dalších problémů. Starý systém daní byl v praxi již nepoužitelný, a tak se muselo přijít s novým systémem, který by lépe plnil potřeby nové vlády. Gajdar uvádí, že v tuto chvíli měli reformátoři pouze dvě možnosti. Buď mohli po nějaký čas používat starý systém daní a nahradit ho až po nějaké době, nebo mohli zavést nový systém daně z přidané hodnoty, který lépe reaguje na inflaci. Vláda si sice uvědomovala, že daňová reforma společně s liberalizací cen s sebou nese jistá rizika, přesto se rozhodla reformu uskutečnit co nejdříve. Pro toto rozhodnutí hovořilo hned několik faktorů. Prvním z nich byla zkušenost z Polska, kde představení nového daňového systému až po započnutí reformního procesu způsobilo reformátorům značné potíže. Druhým bylo vědomí, že s postupem času by mohlo být velice obtížné podobnou reformu prosadit. Proto byl vyvozen závěr, že pokud se má přistoupit k tolika nepopulárním krokům, bude lepší, když se provedou naráz.⁴⁹ 2. ledna 1992 tak byl, společně s liberalizací většiny cen, zaveden i nový daňový systém s DPH 28 %. Gajdar původně neplánoval tak vysokou hodnotu. Reálně počítal s přibližně 20 %, ale předpokládal, že prosadit podobnou reformu v parlamentu bude obtížné, a proto číslo nadsadil. Kompromisním řešením se pak postupně mělo dojít ke skutečně zamýšlené hodnotě. Bylo tak velkým překvapením, když parlament bez větších obstrukcí schválil navrhovanou hodnotu 28 %.⁵⁰

5.3. Inflace

Inflace byla palčivým problémem reformní vlády a bylo nezbytné pokusit se ji omezit. Bylo ovšem jisté, že vinou rublového převisu vylétne inflace po uvolnění cen raketově vysoko. Rublový převis je označení pro nahromaděné monetární prostředky, které vznikly především za Gorbačovovy vlády. Prostředky pro pokrytí nákladů nezodpovědné populistické politiky se pokrývaly tisknutím nových peněz. V tržní ekonomice by taková akce vyvolala inflaci. V řízené ekonomice byly ceny uměle udržovány a tento efekt se neprojevil. Postupem času se však nakumuloval a bylo jisté, že jeho uvolnění způsobí hyperinflaci. Vláda proto musela podniknout jistá opatření pro postupné snižování inflace. V tomto případě by byla ideální přísná monetární politika. V tomto ohledu však byly možnosti vlády omezené. Přestože

49 Gaidar Yegor and Pöhl Karl Otto, *Russian Reform/ International money, ...*, str. 32.

50 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution – why market reform succeeded and democracy failed, ...*, str. 98.

Marshall Goldman uvádí, že rozpad Sovětského svazu byl pro Rusko spíše požehnáním⁵¹, byly to právě bývalé svazové republiky, které způsobily reformní vládě jeden z největších problémů. Po odtržení od SSSR totiž žádná z republik neprovedla měnovou reformu a stále se ve všech používal rubl. Každá z republik si zřídila vlastní centrální banku, která vydávala rubly. Bylo tak celkem 15 centrálních bank, které bez jakékoliv koordinace vydávaly rubly. Toto jednání způsobilo takřka nekontrolovatelnou inflaci a jak uvádí Anders Aslund, krabička Marlboro, nebo půl litru vodky byly užitečnějším platidlem než rublové bankovky.⁵² Vláda uvažovala o možnostech provedení měnové reformy, ale několik faktorů hovořilo proti tomuto řešení. První z nich byl, že neuplynulo mnoho času od nepovedené měnové reformy provedené Pavlovovou vládou v lednu 1991. Další reformou by se ještě víc znehodnotily úspory občanů, což by zákonitě vedlo k nespokojenosti. Druhým důvodem byla časová náročnost pro přípravu podobné akce. Gajdar tuto dobu odhadoval na 9 měsíců, ty reformní vláda neměla.⁵³ Od měnové reformy se tedy ustoupilo, což mělo za následek, že rublová zóna přetrvávala až do roku 1993 i se všemi svými negativními důsledky.

Vláda však neměla pod svou kontrolou ani Centrální banku Ruska (CBR). Ta se stala nástrojem opoziční politiky parlamentu, zejména pak jeho předsedy Ruslana Chasbulatova. Koncem prosince 1991 přesvědčil Chasbulatov parlament o tom, aby zamítl svěřit CBR pod kontrolu vlády. Tím, de facto, znemožnil jakoukoliv snahu o koordinaci monetární a fiskální politiky, neboť vláda se nemohla spolehnout na kooperaci ze strany CBR. Toto rozhodnutí bylo prvním větším vítězstvím odpůrců reformu a ukázalo, jak křehká může být politická spolupráce. Chasbulatov totiž patřil k blízkým Jelcinovým spolupracovníkům. Dá se proto předpokládat, že jeho protireformní činy byly důsledkem zklamání z toho, že mu nebyla přirčena funkce s většími pravomocemi.

Po té co z důvodu odhalení několika skandálů a narůstající kritiky odstoupil guvernér CBR Matjukin bylo potřeba najít někoho na uvolněnou pozici. V úvahu přicházeli pouze kandidáti, kteří by mohli být schválení parlamentem. Jedním z nich byl Viktor Geraščenko. Gajdar ho znal jako odborníka na zahraniční ekonomické

51 Goldman Marshall I., *The privatization of Russia: Russian reform goes awry*, Routledge, New York, 2003, str. 21.

52 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution – why market reform succeeded and democracy failed, ...*, str. 95.

53 Ibid.

problémy a jako posledního bankéře Sovětské centrální banky. Po společném rozhovoru, kdy Geraščenko vyjádřil svou ochotu pracovat tvrdě a spolupracovat s vládou se Gajdar rozhodl podpořit jeho kandidaturu. Jak ovšem Gajdar uvádí ve svých pamětech, toto rozhodnutí bylo asi největší chybou, kterou v roce 1992 udělal.

⁵⁴ Ihned po jmenování do funkce guvernéra CBR se totiž Geraščenko projevil jako člověk neschopný pochopit základní zákonitosti krizového makroekonomického managementu. Pevně věřil, že ekonomické problémy jsou způsobeny nedostatkem financí v oběhu. Byl přesvědčen, že vydáním většího množství peněz nastartuje opět ekonomický růst a produkci. Gajdar uvádí, že ho stále slyšel opakovat stejný argument: „Ceny se zvýšily čtyřikrát, ale množství peněz v oběhu pouze dvakrát, což znamená, že v ekonomice není dostatek financí, tudíž produkce klesá, protože není dost prostředků. Musíme tedy zvýšit počet peněz a poskytnout společnostem více úvěrů.“⁵⁵ Ekonomická reakce na politiku CBR na sebe nenechala dlouho čekat a Rusko se opět dostalo na pokraj hyperinflace. Geraščenkovo přesvědčení o správnosti tohoto řešení začalo mizet až na konci října 1992, kdy bylo očividné, že namísto ekonomického růstu způsobilo nárůst cen a ztrátu hodnoty rublu. Přestože po uvolnění cen vylétla inflace vysoko, mohlo se jednat o dočasný jev. Jak je patrné z grafu číslo 2, vládě se dařilo začátkem roku dostávat inflaci pod kontrolu a snižovat její nárůst. Ovšem po té co CBR opustila přísnou monetární politiku začala inflace opět narůstat. Snažit se o ekonomickou stabilizaci v prostředí, kde guvernér centrální banky dělá opačná opatření než vláda je zhora nemožné. Emitace dalších bankovek způsobila, že meziročně vzrostla nominální hodnota čistě ruských rublů osmnáctkrát.

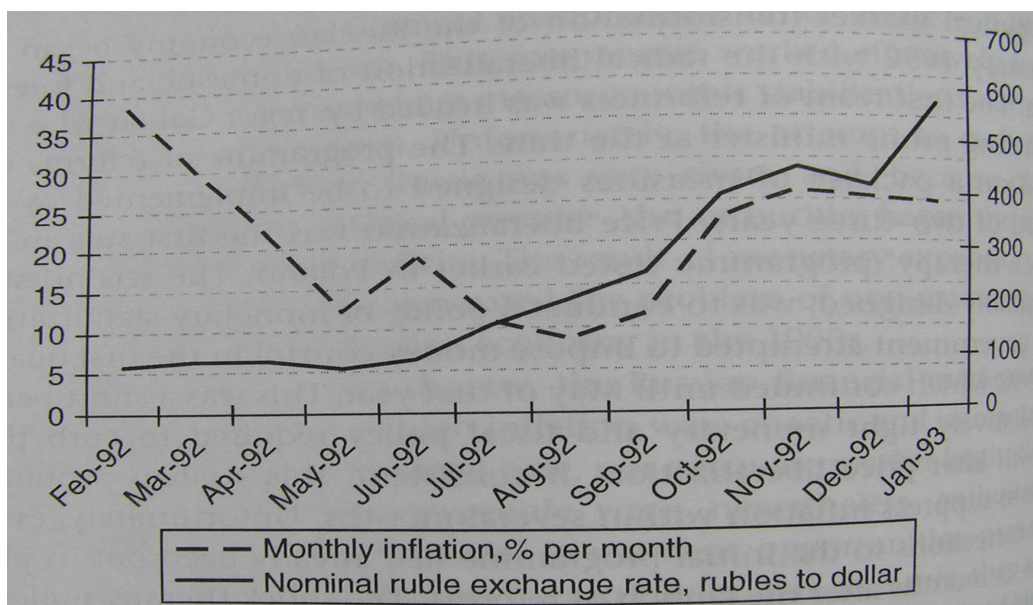
56

54 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 164.

55 Ibid.

56 de Souza Lúcio Vinhas, *A different country: Russia's economic resurgence*, Centre for European Policy Studies, Brusel, 2008, str. 7.

Graf 2 – Procentuální nárůst inflace v Rusku v roce 1992

zdroj: Vavilov Andrey, *The Russian public debt and financial meltdowns*, Palgrave Macmillan, Londýn, 2000, str. 52.

5.4. Liberalizace

Jelikož měnová reforma nebyla možná, musely se jednotlivé disbalance a rublový převis, který se nakumuloval za vlády Sovětského svazu, řešit jinou cestou. Vláda věřila, že dobrým začátkem bude co nejrychlejší deregulace cen. 3. prosince 1991 Jelcin podepsal dekret „Přechod na volné ceny a tarify formované na základě vlivu nabídky a poptávky“. Rozhodnutí se týkalo spotřebitelského i výrobního zboží, služeb a práce. Tato deregulace cen byla opravdu dalekosáhlá, protože se týkala přibližně 90% spotřebitelských cen a asi 80% výrobních cen.⁵⁷ Jediné ceny, které zůstaly regulované, byly ceny zboží patřícího mezi základní potraviny. Ty se liberalizovaly až později, aby nevznikl hladomor. Liberalizace cen byla naplánována na 2.1.1992. Tento den byl s napětím očekáván vládou i občany. Občané se báli vysokých cen, neboť velikost rublového převisu odsoudila ceny k raketovému růstu ihned, jak se uvolní. Vláda naopak očekávala nepokoje a posílila na tento den policejní hlídky. Žádné nepokoje se však nekonaly, přestože index spotřebitelských cen vzrostl o 250 % a pokračoval v růstu každý měsíc.⁵⁸

⁵⁷ Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 130.

⁵⁸ Vavilov Andrey, *The Russian public debt and financial meltdowns*, ..., str. 52.

5.5. Zahraniční asistence

Když na začátku roku 1992 začaly ekonomické reformy, nebylo Rusko členem Evropské banky pro obnovu a rozvoj, ani Mezinárodního měnového fondu (MMF). Finanční pomoc však závisela na členství v těchto organizacích. Proto v klíčovém období reforem v první čtvrtině roku 1992 nemělo Rusko možnost čerpat prostředky, které by vládě značně rozšířily možnosti. Je tak paradoxní, že Rusku byly finance poskytnuty až ve chvíli, kdy reformní vláda ztrácela politickou podporu a přínos těchto financí pro zdárný výsledek ekonomických reforem již tak byl takřka nulový.

Přestože Rusko nutně potřebovalo pomoc ze zahraničí, nebylo mnohdy rozhodnutí požádat západní instituce vnímáno pozitivně. A to jak mezi veřejností, tak mezi politickými představiteli. Vyjednávání o půjčkách a o strategiích při transformaci trhu se zdála být ponižující.

V době, kdy se Rusko snažilo přejít na tržní ekonomiku, již měl MMF několik zkušeností s podobnými případy z Latinské Ameriky. V těchto případech ekonomické stabilizace se ukázala být radikální a zevrubná reforma jako nejlepším přístupem. MMF pro tyto země připravil soubor doporučení, která jsou však závazná pro země žádající o finanční podporu. Tato doporučení vznikla v roce 1989 a jsou známa pod názvem Washingtonský konsenzus. Země v tomto případě musely:

- 1) Minimalizovat schodek státního rozpočtu
- 2) Spustit daňovou reformu, která by rozšířila daňový základ a snížila mezní daňové sazby.
- 3) Přesměrovat veřejné výdaje, především omezit dotace, které vytvářely disbalance v systému.
- 4) Dodržovat přísnou monetární a fiskální politiku.
- 5) Liberalizovat ceny a zahraniční obchod. To spočívalo v odstranění dovozních kvót. Domácí trh se měl chránit pouze na základě jednotných a nízkých cel, případně jiných netarifních bariér.
- 6) Demonopolizovat a privatizovat státní podniky.
- 7) Sjednotit směnný kurz.
- 8) Liberalizovat přímé zahraniční investice.

9) Posílit vlastnická práva.⁵⁹

V chvíli, kdy ruská vláda spustila svůj reformní program se mnoho předních západních ekonomů shodlo na tom, že aby byly ruské reformy úspěšné, je zapotřebí značná finanční podpora ze strany západních zemí. K tomu se svou prosbou o finanční pomoc připojil i poradce reformní vlády Jeffrey Sachs: „Šoková terapie má šanci uspět pouze v případě, že Západ poskytne dostatečnou pomoc, zejména na stabilizační fond rublu. Bohužel, v tuto chvíli není pravděpodobné, že by Západ pomohl tímto způsobem.“ Když se Sachse později zeptali, jak může obhajovat ekonomickou politiku, která je natolik závislá na západní pomoci, odpověděl: „Ať už ruská vláda s touto strategií uspěje nebo ne, je to jediná správná strategie.“⁶⁰ Přestože pomoc byla slíbena, skutečné finanční podpory se dostalo jen velmi málo. A to i přes fakt, že vysoce postavení američtí činitelé varovali před možné směřováním Ruska, pokud by reformy neuspěly. Například americký ministr zahraničí James Baker varoval před možnou inklinací Ruska k anarchii, případně fašismu.⁶¹ Pomoc Západu v tomto stadiu byla však omezena opatřením zemí G7, které po Rusku požadovaly, aby přijalo ekonomické návrhy Mezinárodního měnového fondu, přestože Rusko nebylo plnoprávným členem této organizace.

Názor MMF byl, že s reformami je nutné provést všechny klíčové změny co nejrychleji, zejména liberalizaci, makroekonomickou stabilizaci a privatizaci. Přestože se očekávalo, že některé změny v právu, nebo privatizace velkých společností bude trvat několik let, nebylo to považováno za dostatečný důvod pro odklad stabilizace a liberalizace ekonomiky. Velká část těchto názorů se shoduje s těmi, které měla proreformní vláda.

Ruští reformátoři nesli těžce následky absence finanční pomoci ze strany Západu. Jak uvádí Anders Aslund, je překvapivé, že Západ tuto pomoc odmítal, protože benefity by značně převýšily požadovanou částku. Celková částka ve chvíli, kdy v roce 1992 Jelcin oficiálně požádal o zahraniční pomoc, byla dvacet pět miliard dolarů. Z této částky mělo jít šest miliard na stabilizační fond rublu. Navíc většina této pomoci měla být ve formě úvěru. Částka, kterou by Spojené státy čistě přispěly,

59 Aslund Anders, *Building capitalism – The transformation of the former Soviet bloc*, ..., str. 72.

60 Glinski Dmitri, Reddaway Peter, *The tragedy of Russia's reforms – Market bolshevism against democracy*, United States Institute of Peace, Washington, 2001, str. 234.

61 Gould – Davies Nigel, Woods Ngaire, *Russia and the IMF, International Affairs*, 1999, Vol. 75, No.1, str. 1 – 21.

by tak činila pouhé tři miliardy.⁶²

Západ Rusku nepomohl ve chvíli, kdy to bylo nejvíce potřeba. V tu dobu byla v Rusku prozápadně orientovaná vláda a byla by jistě za poskytnutou pomoc vděčná. Pomoc západu se však ze začátku omezila čistě na humanitární pomoc, čímž byly reformy odsouzeny k existenčním problémům. Aslund toto špatné rozhodnutí svaluje na amerického prezidenta George Bushe staršího, který nedokázal pochopit situaci, která se v Rusku odehrávala a přirovnává jeho rozhodnutí k politické hlouposti Clemenceau ve Versailles, nebo Chamberlaina v Mnichově.⁶³

62 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution – Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str. 118.

63 Ibid.

6. Polická opozice reforem

Je nutné si uvědomit, že v tuto dobu se ruský parlament stále do značné míry skládal z lidí napojených na staré struktury. Pro ně by tak úspěšné provedení reforem znamenalo zejména negativa. Není se proto třeba divit, že netrvalo dlouho, než se vytvořila skutečná politická opozice vůči reformní vládě, která byla posilněna o osobní antipatie a soubojem o moc mezi čelními představiteli jednotlivých frakcí. První z útoků proti nové vládě přišel krátce po jejím jmenování ze strany viceprezidenta Alexandra Ruckého. V tomto případě šlo zatím jen o útok verbální, když Rucký označil novou vládu za batolata.⁶⁴ Postupem času se začala rozpadat politická aliance „demokratů“ vzniklá na základě sprnového puče. Nová vláda nemusela hledat kompromisní řešení s opozicí, protože vládla pomocí Jelcinových dekretů. Opozice se postupem času sjednotila, navýšila počet svých politických aktivit a dokázala, že je schopná spustit relativně masivní protesty. V parlamentu tedy výrazně klesl počet lidí, který podporoval vládu. Kritika rostla zejména ze strany Chasbulatova, jenž 15.3.1992 požadoval po Gajdarově týmu rezignaci.⁶⁵ Postupem času začala jeho slova dostávat čím dál větší váhu, zároveň s klesající podporou ekonomických reforem.

V podstatě ihned po představení reformního programu se stali Jelcin a Gajdar terčem kritiky. Ta se týkala jak ekonomických, tak politických témat. Z politického hlediska zněla nespokojenost hlavně ze strany nacionalistů, kteří žádali vládu, aby odmítla zahraniční pomoc. Dalším problémem pro ně byl vládní přístup k inflaci, kterou oni zdůvodňovali pádem výroby. Jejich navrhovaná řešení by přinesla více škody než užitku. Pro tuto skupinu byla alfou a omegou právě výroba a ekonomické problémy by vyřešil její opětovný růst. Toho chtěli docílit napumpováním peněz do průmyslu. Vypadá to ovšem, že tato skupina se nedokázala poučit z historického vývoje v Sovětském svazu a také postrádala znalost určitých ekonomických zákonitostí, jelikož tyto peníze chtěli získat tisknutím nových. Pro osud reforem bylo toto velice špatné, protože k této skupině patřil i budoucí předseda Ruské centrální banky Viktor Geraščenko. Ten svou vizi monetární politiky vyjádřil takto: „Může ekonomika vystačit s bývalým množstvím peněz, když se ceny tak zvýšily...jsou bývalé monetární zdroje opravdu dostačující ve chvíli, když se prodejní ceny zvedly

64 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution – Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str. 103.

65 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 39.

šestnáct- až osmnáctkrát? Dle mého názoru jsou nedostatečné. To je také důvod této insolvenční krize.⁶⁶ Nehledě na fakt, že by tato politika spustila ještě větší inflaci, dal by se považovat propad výroby za tak velký problém? Mike W. Peng, profesor na Texaské univerzitě to za žádný problém nepovažuje. Podle něj je důležité si uvědomit, že není důvod, proč by se v Rusku mělo vyrábět o 80% více oceli než ve Spojených státech, jak tomu bylo například v 80. letech 20. století. Navíc část výroby se skládala i ze zboží, o které již nebyl zájem, jako například ze zbrojařského průmyslu, nebo o produkty nekvalitní, které by nemohly na volném trhu konkurovat západním výrobkům. Z tohoto důvodu nemusí propad výroby být nutně špatným znamením.⁶⁷ Otázkou je i to, zda nebyla výroba ve statistikách nadhodnocena. Sovětské statistiky nebývají v tomto ohledu moc přesné, což potvrzuje i rusko - americký ekonom Igor Birman, který uvádí, že jsou čtyři druhy lži: „Lež, sprostá lež, statistika a sovětská statistika.“⁶⁸

6.1. Šestý sjezd zástupců lidu

Na začátek dubna byl naplánován šestý sjezd zástupců lidu. Tento sjezd byl klíčový pro další vývoj reform, neboť právě ty byly, spolu s diskuzí ohledně prezidentských pravomocí a plánované změně ústavy, hlavním tématem sjezdu. Tlak na vládu ze strany Nejvyššího sovětu stále narůstal. Gajdar uvádí, že zástupci využívali všechny možnosti, jak zaútočit na vládu. Jeden z nich dokonce vystoupil s projevem, ve kterém vládu kritizoval za to, že během tří měsíců jejich reform se rapidně snížila porodnost.⁶⁹ Nakonec vznikla i otázka ohledně hlasování o nedůvěře vládě. Gajdar však neúnavně obhajoval své reformní kroky a opakoval: „Nebudeme rezignovat.“⁷⁰ Přestože k samotnému hlasování nedošlo, Chasbulatov vytušil snížení podpory vlády v parlamentu a hledal další způsoby jak oslabit prezidenta, potažmo vládu. Ze strany opozice se neustále volalo po zrušení rozhodnutí minulého sjezdu o prezidentských dekretech. Této šance se chopil i viceprezident Rucký, který o sobě začal uvažovat jako o možném Jelcinově nástupci.

Lilia Ševcová označuje šestý sjezd za místo, kde došlo k definitivnímu rozporu

66 Aslund Anders, *Russia's capitalist revolution – Why market reform succeeded and democracy failed*, ..., str. 85.

67 Peng Mike W., *Business strategies in transition economies*, ..., str. 30.

68 Birman Igor, *Gloomy prospects for the Russian economy*, Europe – Asia studies, Vol.48, No.5, 1996, str. 735.

69 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 147.

70 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 40.

mezi legislativou a exekutivou. Politická krize v těchto letech byla dle ní způsobena především tím, že ani jedna ze stran se nesnažila rozumným způsobem najít kompromis. Místo toho většina zúčastněných zneužila tuto politickou bitvu o moc ke svým vlastním účelům.⁷¹

Prezident Jelcin, aby ukázal určitou míru ochoty ke spolupráci s parlamentem, odvolal Burbulise z postu vicepremiéra. Také Gajdarovy pravomoci se zúžily, protože Jelcin mu odebral ministerstvo financí. Ani tato nabídka smíru však nepomohla a zástupci chtěli rezignaci samotného Gajdara. Ten však v tuto chvíli nečekal pasivně, co se stane, a svolal krizové zasedání vlády. Vláda se shodla, že ve chvíli, kdy kongres odhlasoval snížení daní, zvýšení mezd, navýšení dotací a regulaci cen, nemůže být zodpovědná za osud reformem, jelikož tato opatření byla opačná než vládní. Gajdar poté vystoupil na zasedání a oznámil, že z těchto důvodů podává celá vláda demisi. Nikdo ze zástupců toto nečekal. Opozice s touto alternativou vůbec nepočítala a nebyla na ni připravena. Začala se proto hledat možnost kompromisního řešení. Nakonec vznikla deklarace, která uváděla, že předchozí přijaté návrhy ohledně ekonomické politiky mají být vnímané pouze jako doporučení, ale jinak panuje s reformami shoda.⁷² Sjezd byl pro Gajdara veliké politické vítězství. Jeho vláda se udržela a rozruch, který vznikl kolem nabídnuté rezignace, způsobil, že se kongres vůbec nezabýval odebráním Jelcinovi pravomoc vládnout dekrety.

6.2. Nový politický směr

Přestože reformy začaly přinášet pozitiva, byl to velice pomalý proces, který nemohl odstranit rozčarování občanů po počátečním šoku. Neustálý tlak ze strany parlamentu a narůstající nespokojenost lidu donutily Jelcina k zamyšlení nad osudem reformní vlády. V průzkumech veřejného mínění prezident postupně ztrácel důvěru a začalo být nutné přemýšlet jakým způsobem ochránit svou vlastní pozici. Rozhodl se proto k menší reorganizaci vládního kabinetu a jmenoval tři nové vicepremiéry, mezi nimi i budoucího premiéra Viktora Černomyrdina. Jelcinovo rozhodnutí vzbudilo několik druhů reakcí. Většinovým názorem bylo, že znamená definitivní konec Gajdarova týmu.

Nový kurz se potvrdil 1.6. 1992, kdy došlo k další vlně uvolnění cen, která s sebou přinesla novou vlnu nespokojenosti. Jelcin se údajně obával, že by mohlo

71 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 42.

72 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 149.

dojít k otevřenému vyhocení konfliktu a tlačil na Gajdarův kabinet, aby stabilizoval ceny. K tomu se přidala se svou lobby i silná skupina průmyslníků, která na Jelcina tlačila, aby propustil celý svůj reformní tým. Gajdar v tuto chvíli pocítil nedostatek politické podpory, a proto nakonec tlaku podlehl. Vláda se rozhodla odpustit společnostem milionové dluhy, což de facto znamenalo konec Gajdarovy monetární politiky.⁷³

Ani toto ovšem neumlčelo kritiky Gajdarova týmu, ba přímo naopak. Kritika nyní přicházela ze všech stran. Liberálové vládě vyčítali, že opustila reformní směr, opozice označila vládu za slabou a i uvnitř samotného vládního kabinetu došlo po představení Čubajsova plánu privatizace k rozkolu mezi radikály a umírněnci. Nakonec se ke kritikům přidal i samotný Jelcin, který ve svém projevu k Nejvyššímu sovětu poprvé otevřeně kritizoval Gajdara: „Ekonomická politika se až moc spoléhala na makroekonomickou teorii, namísto aby řešila konkrétní lidské a ekonomické problémy.“⁷⁴

V tuto chvíli se Jelcin snažil přimět opozici ke spolupráci. Rozhodnutí pátého sjezdu zástupců lidu o prezidentských dekretech mělo brzy vypršet a o jeho prodloužení se mělo jednat na sedmém sjezdu, který byl naplánován na začátek prosince. Za současných podmínek však nebylo pravděpodobné, že by byla tato pravomoc Jelcinovi prodoužena. Proto předložil parlamentu nabídku ke smíru: „Jsem připraven k trpělivému dialogu s opozicí, ke konstruktivní debatě. Bolestivý přechod na civilizovanou a demokratickou společnost totiž nemůžeme zvládnout na základě konfrontace, ale pouze na základě domluvy.“⁷⁵ Parlament však této nabídce nevěnoval pozornost a Chasbulatov se snažil sjednotit opozici. Část této skupiny dokonce požadovala odvolání Gajdarova týmu a okamžité zrušení Jelcinových zvláštních pravomocí.

V říjnu započal prezident diskuzi s opozicí, což se interpretovalo jako předvoj odvolání reformního kabinetu. K těmto dohadům přispěla i vláda, když připravila nový program „Federální program strukturální ekonomické reformy“.⁷⁶ Tento plán vycházel vstříc zájmovým skupinám, především ze sektoru energetiky. Přestože se ekonomický plán neustále měnil, kritiky to neumlčelo a dále byla požadována

73 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 49.

74 Ibid., str. 55.

75 Ibid.

76 Ibid., str. 56.

Gajdarova rezignace. Ve snaze situaci alespoň trochu uklidnit, odvolal prezident Jelcin ministry průmyslu, ekonomie a zahraničního obchodu, kteří patřili k blízkým Gajdarovým spolupracovníkům. Vše bylo podniknuto ve snaze přesvědčit parlament, aby odložil sedmý sjezd až do roku 1993. Jelcin doufal, že do té doby se ekonomická situace zlepší, tak jak sliboval Gajdar. Tato snaha však přišla vniveč a termín sjezdu byl určen na 1.12.1992.⁷⁷

Jelcin si byl vědom nespokojenosti, která mezi lidmi panovala. Průzkumy veřejného mínění jasně ukazovaly názor lidu. Pouze 19 % obyvatel podporovalo Jelcina, 70 % bylo nespokojeno se svým životem, 58 % si myslelo, že současné ekonomické reformy nemohou být úspěšné a 19 % věřilo, že současná vláda může ukončit tuto krizi.⁷⁸

6.3. Sedmý sjezd zástupců lidu

Vzhledem k vývoji v posledních měsících bylo jisté, že sedmý sjezd s sebou přinese velké změny ve vládě, a to nejspíše i na postu premiéra. Gajdar uvádí, že čas od času za ním přišel posel opozice s nabídkou podpory, pokud do vlády dosadí několik lidí z opačného tábora a na oplátku obětuje několik svých. Dle Gajdara tak byly pouze dvě možnosti. Buď se udrží na svém postu, ovšem ve velice oslabené pozici, s nekooperující centrální bankou a nepřátelsky naladěným Nejvyšším sovětem, nebo se snažit, aby kongres přijal nového premiéra, pod jehož vládou by se reformní skupina mohla opět seskupit a pokračovat ve své práci. Druhá možnost se zdála být lepší, a proto ji doporučil Jelcinovi. Ten mu odpověděl: „Uvidíme, jak dopadne kongres.“⁷⁹

Kongres začal tak, jak bylo naplánováno a byl zahájen proslovem Ruslana Chasbulatova. Uvedl v něm, že v Rusku se odehrává bitva mezi dvěma cestami rozvoje. Ta vládní je odporná, neboť klade důraz na peníze a bere si příklad ze Spojených států. Naopak opozice by chtěla Rusko vést sociálně orientovanou cestou, inspirovanou Švédskem, která má na srdci osud ruského lidu.⁸⁰ Účelem tohoto proslovu nebylo nic jiného, než zdařilý pokus o vzbuzení emocí mezi účastníky sjezdu. Gajdar tomuto proslovu oponoval se svým, kde zmiňoval úspěchy vlády za poslední rok.

77 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 57.

78 Ibid.

79 Gaidar Yegor, *Days of defeat and victory*, ..., str. 184.

80 Ibid.

Přestože se Jelcin snažil najít kompromis, bylo již pozdě. Sjezd schválil dodatky ústavy, které dávaly legislativě větší kontrolu nad exekutivou. Konges měl nyní právo schvalovat nejen premiéra, ale i ministry důležitých resortů. Navíc učinil vládu zodpovědnou nejenom prezidentovi, ale i sjezdu a Nejvyššímu sovětu. Spolu s tím byl zaveden i impeachment. Výsledkem bylo, že Jelcin ztratil takřka všechna svá privilegia, která mu byla dána pátým sjezdem.⁸¹ Jelcin namísto smíření se s politickou porážkou vyrazil do protiútoků. Nejspíše předpokládal, že by se mohla opakovat situace z minulého sjezdu. 10. prosince vystoupil se svým projevem, ve kterém požadoval, aby se současná krize vyřešila v národním referendu: „Nemůžeme pracovat s tímto parlamentem. Jediným řešením této krize je referendum, které by dalo lidem možnost vyjádřit se komu více věří – prezidentovi, nebo parlamentu.“ Poté vyzval své přívržence, aby opustili jednací sál. Neorganizovanost demokratů však způsobila, že pouze malá skupina Jelcina následovala. Situace z dubnového sjezdu se tak neopakovala.⁸²

Protože se situace nezvykle vyostřila, chopil se předseda ústavního soudu Valerij Zorkin funkce zprostředkovatele a pokusil se s oběma stranami najít vhodné řešení celého konfliktu. Jelikož žádná ze stran nechtěla vyhrotit byl podepsán dokument „O stabilizaci ústavního systému“, v němž se dohodli na několika bodech. Prvním bylo, že v dubnu 1993 se mělo konat referendum o nové ruské ústavě, dodatky ke stávající ústavě přijaté sjezdem měly být zrušeny. Pokud by se prezident a parlament nedohodli na návrhu nové ústavy, měly být tyto návrhy podstoupeny veřejnosti pro schválení. Posledním bodem byla dohoda o jmenování nového premiéra. Ten měl vzejít z následujícího způsobu volby. Prezident dostal seznam kandidátů navrhaných parlamentem. Z nich vybral pět a parlament pro ně hlasoval. Prezident následně ze tří kandidátů s největším počtem hlasů vybral jednoho, který byl parlamentu předložen ke schválení. Z tohoto procesu nakonec vzešel jako vítěz Viktor Černomyrdin.

Tento výsledek znamenal určitý druh vítězství pro Jelcina. Prezident si byl vědom nebezpečí, která by plynula z pokusu o Gajdarovu záchranu. Jelcin neriskoval svou pozici a vyměnil Gajdara za prodloužení svých mimořádných pravomocí. Podle Ševcové s nástupem Černomyrdina bylo v Rusku ukončeno období radikálních

81 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 57.

82 Ibid.

refořem a nastoupila éřa konsolidace.⁸³

83 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 62.

7. Závěr

Nezodpovědná ekonomická politika v období Sovětského svazu způsobila, že na začátku 90. let 20. století se SSSR, potažmo Rusko potácelo na hraně ekonomické nestability. Přestože za Gorbačovovy vlády proběhlo několik pokusů o započetí dalekosáhlých ekonomických reforem, byla to absence politické vůle, která způsobila, že ani jeden z reformních plánů nebyl implementován. Populistická politika byla upřednostněna před zodpovědným ekonomickým přístupem. Namísto řešení této těžké situace, které by s sebou přineslo několik nepopulárních důsledků, se vedoucí garnitura rozhodla pro snadnější cestu maskování ekonomických problémů. Toto jednání zapříčinilo, že všechny ekonomické potíže se postupem času nakumulovaly. Začalo být jisté, že uvolnění těchto problémů způsobí nestabilitu nejenom ve finančním, ale i politickém sektoru.

Politické změny, které se v Sovětském svazu udály v srpnu roku 1991, byly předzvěstí rozsáhlých socio- ekonomických změn. Po srpnových událostech se vytvořil prostor pro zevrubnou reformu celého systému. Jako architekta ekonomických reforem si prezident Jelcin vybral mladého ekonoma Jegora Gajdara, který se spolu se svým týmem pokusil napravit škody způsobené minulým režimem.

Gajdarovy reformy jsou jednou z kontroverzních událostí moderních ruských dějin. Do dnes je vedena debata o tom, zda nešlo v tomto klíčovém období udělat něco lépe. Gajdarovi je často dáváno za vinu další směřování Ruska. Nakolik je však toto osočování spravedlivé? Při hodnocení reforem je důležité dívat na situaci komplexně. Nejde jen vzít makroekonomické ukazatele z roku 1992 a označit Gajdara za viníka všech problémů, ač by to bylo jistě jednoduché. Důležité je uvědomit si celkovou situaci a představit si, čeho mělo být reformami dosaženo. Na konci roku 1991 hrozil hladomor. Většina obchodů byla prázdná a velké množství běžných každodenních potřeb bylo nedostatkovým zbožím. To však nebyly jediné starosti, se kterými si musela nová vláda poradit. Tato těžká situace se odehrávala společně s rozpadem Sovětského impéria. Po dlouhém období komunismu měla přijít doba demokracie. Ta však byla teprve v plenkách a rozhodně nebylo jisté, jestli se udrží. Toto období totiž bylo některými stále chápáno jako pouhé intermezzo komunistické vlády. Z tohoto pohledu je jasné, že reformy měly hned několik cílů. Jednak co nejrychleji obnovit zásobování a přísun potravin, ale také zamezit návratu komunismu či ho alespoň ztlížit. Tento fakt zmiňuje i jeden z členů reformního týmu,

Anatolij Čubajs. Ten říká, že při všech rozhodnutích museli brát zřetel na to, aby co nejvíce znemožnili návrat komunismu. Proto pokud reformy pomohly k tomu, aby zůstala zachována demokracie, je to dostatečná obhajova pro jejich činy.⁸⁴ Pokud se na reformy díváme z tohoto úhlu pohledu, dají se jistě považovat za úspěšné. Gajdarovi se podařilo jeho plánem zbořit staré struktury a donutil společnosti, aby se staraly o odbyt svého zboží. Obchod začal opět fungovat, prodejny se naplnily zbožím a nedošlo ke vzniku hladomoru.

I když se na Gajdarovy reformy podíváme z čistě ekonomického hlediska, nedá se říct, že by byly úplně neúspěšné. Vládě se podařilo zkrotit chaos, který charakterizoval poslední roky sovětské vlády. Státní výdaje se dostaly pod kontrolu, zvýšily se příjmy státu, došlo k liberalizaci obchodu a započala privatizace. Zejména privatizace v zemědělském sektoru se dá označit za úspěšnou. Přestože, jak uvádí Tobias Weigl, hluboce zakořeněné společné zemědělství způsobilo, že farmáři se dlouho bránili ideji privatizace farem⁸⁵, povedlo se v tomto sektoru docílit značného úspěchu. Od začátku roku 1992 do srpna téhož roku se počet soukromých farem zvýšil z 45 000 na 135 000 a více než 6000 komunálních, nebo státních farem bylo rozpuštěno.⁸⁶ To vše se vládě podařilo i přes nepříznivou politickou situaci. Parlament byl nepřítelem reform, vláda neměla pod kontrolou centrální banku a rublová zóna způsobila, že inflace byla takřka neovladatelnou. Můžeme jenom spekulovat, nakolik by ruské vládě pomohlo, kdyby zahraniční asistence přišla dřív, když ještě byly reformy čistě pod taktovkou vlády.

Pokud vezmeme v úvahu všechny tyto faktory, nemůžeme označit reformy za neúspěšné. Reformy byly naplánovány a prováděny s ohledem na konkrétní situaci a podmínky. Řada nepříznivých faktorů však ovlivnila jejich úspěšnou implementaci. Výskyt několika sporných bodů a právních mezer nelze obhajovat, ovšem v tak nestabilní době nebyl dostatek času pro úplné právní pokrytí reformního plánu. Navíc je opět sporné, nakolik by v ruském prostředí byla tato opatření užitečná. Není možné vládu vinit z úmyslu vytvořit prostředí pro největší loupež 20. století, jak bývá někdy ruská privatizace označována. Je vhodné se na reformy dívat jako na krizový plán, který byl vypracován pod tíhou určité situace. Situace, která byla

84 Goldman Marshall I., *The privatization of Russia: Russian reform goes awry, ...*, str. 21.

85 Weigl Tobias, *Strategy, Structure and Performance in a Transition Economy – An institutional perspective on configurations in Russia*, Gabler edition Wissenschaft, Wiesbaden, 2008, str. 117.

86 Karaganov Sergei A., *Russia – the State of reforms*, Bertelsmann Foundation Publishers, Gütersloh, 1993, str. 30.

způsobena nezodpovědností předchozích vládnoucích elit. Systém byl natolik nefungující, že krizi by způsobily všechny snahy o vyřešení této situace. Gajdarovi byla svěřena nefungující ekonomika a po jeho zásahu mu bylo vyčítáno, že on způsobil její nefunkčnost. Gajdar tak plní spíše roli „prvního na ráně“. Zde je vhodné zmínit přezdívku, kterou Gajdarově týmu dala Lilia Ševcová. Ta jej označila jako kamikaze tým.⁸⁷ To je dle mého názoru velice vhodné pojmenování. Již od začátku bylo evidentní, že Gajdarovy reformy s sebou přinesou v krátkodobém horizontu řadu negativních důsledků. Otázkou tak nebylo zda bude muset reformní vláda rezignovat, ale kdy. Gajdar splnil svou roli „obětního beránka“, kterého můžeme vinit pouze z toho, že se jako první pokusil napravit chyby způsobené předchozím režimem a vytvořit nový systém tržního hospodářství. Navíc jak sám Gajdar přiznal i s odstupem času by většinu klíčových rozhodnutí učinil stejně.⁸⁸

87 Shevtsova Lilia, *Yeltsin's Russia - Myths and reality*, ..., str. 24.

88 *Классик капитализма*, http://www.gaidar.org/smi/itogi_15_02_2002.htm, 7.5.2011.

8. Resumé

Irresponsible policy of the old soviet regime caused several economic difficulties. However, there was no political willingness to reform the system. The coup attempt which took place in August 1991 opened a window of opportunity for a systematic change. The Supreme soviet granted extraordinary powers to Jeltsin, which should help the implementation of the reform program introduced by the new government. The role of the reform architect was given to a young economist Yegor Gaidar.

Gaidar introduced his reform program, which was surrounded by the systematic change after dissolution of the Soviet Union. A threat of returning of the communism was still real. Democracy was not established yet. Therefore the reform program had not only an economic purpose, but also a political one. All the decision had to be made with keeping that on your mind.

The program was given the nickname „shock therapy“ because of the extremely fast pace of transition from plan to market economy. The program tried to fix all the problems caused by the old regime as well as creating a new, private market with liberalized prices. You could find literally all macroeconomic problems in Russia by the beginning of the year 1992. Monetary overhang and price subsidies were about to cause a hyperinflation after its disengagement. The problem of hyperinflation was even worse because of the Ruble zone. After the dissolution of the Soviet Union none of the ex- soviet republics introduced their own currency, which meant that there were 15 central banks that issued credits and emitted money without any cooperation. And even the Central bank of Russia (CBR) was not controlled by the government. This was caused by the battle between the president and the parliament. President, likewise the government, lacked the support of the parliament, therefore the parliament refused to give government a right to control the CBR. The government could not rely on the cooperation with the CBR and therefore it was almost impossible to create a functioning monetary policy.

Unfortunately, political opposition gained strength over some time and eventually succeeded in overthrowing the government which was the end of the radical economic reforms in the Soviet Union. However, Yegor Gaidar managed to fulfill some of the basic tasks of his reform program such as initialization of the reform process, liberalization of the prices, tax reform, cutting the budget deficit and

dissolving old soviet structures.

Seznam použité literatury

Aslund Anders, Building capitalism – The transformation of the former Soviet bloc, Cambridge university press, New York, 2002.

Aslund Anders, Russia's capitalist revolution: Why market reform succeeded and democracy failed, Washington, Peterson Institute for International Economics, 2007.

Balcerowicz Leszek, Socialism, Capitalism, Transformation, Central European University Press, Budapešť, 1995.

de Souza Lúcio Vinhas, A different country: Russia's economic resurgence, Centre for European Policy Studies, Brusel, 2008.

European Bank for Reconstruction and Development, Transition report 1999: ten years of transition– Economic transition in central and eastern Europe, the Baltic states and the CIS, EBRD, Londýn, 1999.

Gaidar Yegor, Days of defeat and victory, University of Washington press, Seattle, 1999.

Gaidar Yegor and Karl Otto Pöhl, Russian Reform/ International money, London, The Massachusetts Institute of Technology press Cambridge, 1995.

Glinski Dmitri, Reddaway Peter, The tragedy of Russia's reforms – Market bolshevism against democracy, United States Institute of Peace, Washington, 2001.

Goldman Marshall I., The piratization of Russia: Russian reform goes awry, Routledge, New York, 2003.

Gros Daniel, Steinherr Alfred, Economic transition in Central and Eastern Europe: planting the seeds, Cambridge university press, Cambridge, 2004.

Hanson Philip, The rise and fall of soviet economy : an economic history of the USSR from 1945, London, Longman, 2003.

Karaganov Sergei A., Russia – the State of reforms, Bertelsmann Foundation Publishers, Gütersloh, 1993.

Kurtzweg Laurie and Noren James, The Soviet economy unravels, in John P. Hardt and Richard F. Kaufman, The Former Soviet Union in Transition, New York, M.E. Sharpe, inc., 1993.

Mau Vladimir, Russia, in Williamson John, The Political economy of policy reform, Institute for international economics, Washington, 1994.

McFaul Michael, Russia's unfinished revolution: political change from Gorbachev to Putin, Cornell university press, New York, 2002.

Odling – Smee John, The IMF and Russia in the 1990s, International Monetary Fund working paper, 2004.

Peng Mike W., Business strategies in transition economies, Sage Publications, Londýn, 2000.

Riegel Karel, Ekonomická psychologie, Grada Publishing, Praha, 2007.

Shevtsova Lilia, Yeltsin's Russia – Myths and reality, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, 1999.

Strayer Robert W., Why did the Soviet Union collapse?: understanding historical change, M.E.Sharpe, Inc., New York, 1998.

Vavilov Andrey, The Russian public debt and financial meltdowns, Palgrave Macmillan, Londýn, 2000.

Vykoukal Jiří, Litera Bohuslav, Tejchman Miroslav, Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989, Praha, Libri, 2000.

Weigl Tobias, Strategy, Structure and Performance in a Transition Economy – An institutional perspective on configurations in Russia, Gabler edition Wissenschaft, Wiesbaden, 2008

Odborné články v elektronické podobě (staženo pomocí portálu JSTOR)

Birman Igor, Gloomy prospects for the Russian economy, Europe – Asia studies, Vol.48, No.5, str. 735 – 750.

Dorn James A. , From plan to market : The post soviet challenge, CATO Journal, 1991, Vol. 11, No. 2, str. 175-193.

Gould – Davies Nigel, Woods Ngaire, Russia and the IMF, International Affairs, 1999 , Vol. 75, No.1, str. 1 – 21.

Lipton Davin, Sachs Jeffrey D., Prospects for Russia's economic reforms, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1992, No. 2, str. 213-283.

Rothbard Murray N. , How and How not to desocialize, The review of Austrian Economics, Vol. 6, No. 2, str. 65 – 77.

Internetové články

Классик капитализма, http://www.gaidar.org/smi/itogi_15_02_2002.htm, 7.5.2011.